

Louise J. Phillips, Marianne W. Jørgensen:
Discourse Analysis as Theory and Method
 London, Sage 2002, 229 s.

Recenzovaná práce pojednává o třech směrech analýzy diskurzu (dále DA), diskurzni teorii E. Laclaua a Ch. Mouffeové (dále DT), kritické analýze diskurzu (dále CDA) a diskurzni psychologii (dále DP). Zabývá se jejich filozofickými východisky, teoretickými modely, metodologiemi i konkrétními analytickými postupy. Nejvládnějším cílem publikace je však vytvoření teoretického rámce pro kritický sociální výzkum (viz zvl. 6. kapitola, ale i analýzu neformálního hovoru o ekologii, resp. o třídění odpadu v 5. kapitole, s. 163–171).

Z výše zmíněných přístupů, představených ve 2. až 4. kapitole, se zastavím jen u DT (k Faircloughově verzi CDA viz zde recenzi J. Nekvapila; k diskurzni psychologii viz zde stručně v mé studii o migraci Romů a v úvodu J. Nekvapila).

DT kombinuje prvky marxismu, zvláště Gramscioho pojetí hegemonie (to mělo velký vliv i na Faircloughovu CDA), a postrukturalismu: navazuje na Foucaultovo pojetí diskurzu, na Derridovu dekonstrukci a také na Lacanovu psychoanalýzu. Laclau a Mouffeová (viz zvláště jejich práci *Hegemony and Socialist Strategy* z roku 1985) pojmají sociálně jako síť utváření významů. Všechny sociální jevy lze tedy podle nich analyzovat pomocí DA (s. 24–25), konkrétně pomocí pojmů (výčet není úplný): **MOMENT** – pozice artikulovaná v daném diskurzu; **ELEMENT** – prvek s dosud neustáleným významem, **ARTIKULACE** – každá praktika utvářející vztah mezi elementy tak, že výsledkem je modifikace jejich identity. **DISKURZ** je pak dílčí fixace významů, pokus ustavit v určité sociální oblasti jednotný významový systém. Okolo **UZLOVÝCH BODŮ (UB)** jsou organizovány další znaky, jejichž významy jsou odvozené od UB. Diskurz je vždy redukcí možných významů, dočasným **HEGEMONICKÝM UZAVŘENÍM** (hegemonic closure) neustále probíhající proměny elementů v momenty (s. 26–27).

To, co je daným diskurzem vylučováno, co je za jeho hranicemi, nazývají autoři **POLE DISKURZIVITY**.

Mezi diskurzy koexistujícími v dané oblasti probíhá neustále boj (discursive struggle) o definování společnosti a identit, neustále se mění hranice mezi **POLITIKOU**, tj. neustálým utvářením sociálna, které se vždy děje na úkor jiných možností, a **OBJEKTIVITOU**, tj. tím, co se v důsledku hegemonických intervencí jeví jako dané (s. 36, 37). Analytickým nástrojem pro popis tohoto konfliktu je pojem **MĚNÍCÍ SE/ NESTÁLÁ OZNAČUJÍCÍ** (floating signifiers), tedy výrazy, jimž různé diskurzy přiřazují různé významy.

Cílem DT je nejobecněji řečeno dekonstrukce struktur považovaných za dané, ukázat danou organizaci světa jako výsledek politických (viz výše protiklad politika – objektivita) procesů s jistými sociálními důsledky (s. 48).

Podle Phillipsově a Jørgensenové sice DT neposkytuje explicitní metodu analýzy konkrétních textů nebo interakcí, ale pojmy jako např. **UZLOVÉ BODY** lze v analýze dobře využít. Hlavní problém vidí autorky v tom, že pojetí **POLE DISKURZIVITY** jako všech aktuálních i potenciálních významů mimo daný diskurz sice postihuje otevřenost, neukončenost všech sociálních jevů, ale nedovoluje lépe popsat vztah mezi jednotlivými diskurzy a uspokojivě vyřešit problém stabilita versus změna. Jde o to, zda se polem diskurzivity rozumí vše, co je za hranicemi daného diskurzu, nebo jen významové systémy či jejich fragmenty, které s daným diskurzem potenciálně soupeří o definici dané oblasti sociální reality. Skutečnost, že jsou vždy některé významy pravděpodobnější než jiné a že jen některé významy jsou předmětem konfliktu, vysvětluje podle autorek teprve Faircloughův pojem **RÁD DISKURZU**, definovaný jako diskurzni aspekt daného sociálního pole, resp. jako komplexní konfigurace diskurzů, žánrů a stylů v určitém sociálním poli nebo instituci (s. 141).

Všechny tři zmiňované přístupy vycházejí z toho, že užívání jazyka svět nejen re-

flektuje, ale také utváří. Nejde však o konstruktivismus radikální. I podle nejvíce poststrukturalistické DT jsou vědění a identity sice principiálně nahodilé, ale v konkrétní situaci vždy existují omezení, pokud jde o to, co je považováno za smysluplný výrok a co za akceptovatelnou identitu. Autorky také soudí, že všechny tři přístupy jsou tak či onak kritické – jejich cílem je kritizovat nespravedlivé sociální podmínky a přispět k jejich změně (s. 179). Diskurzní psychologové, kteří stojí blízko konverzační analýze, by však s takovým názorem rozhodně nesouhlasili.

Rozdíl mezi analyzovanými přístupy vykládají Phillipsová a Jørgensenová mj. na „velkých“ tématech DA, jako je:

a) Postavení subjektu – podle DT aktéři zauímají subjektovou pozici v daném diskurzu, podle CDA a DPs jsou aktéři diskurzem konstituováni, ale také ho svým jednáním konstituují;

b) ideologie – v DT, navazující na Foucaulta, je ideologie irelevantní pojem, v CDA se jí rozumí konstrukce významů přispívající k re/produkcí a transformaci vztahů dominance (s. 75). Tak je tomu u některých diskurzních psychologů, např. v práci J. Pottera a M. Wetherellové *Mapping the Language of Racism* (New York: Harvester Wheatsheaf 1992), kterou se autorky podrobně zabývají; pro pozdějšího Pottera, srov. zvl. jeho knihu *Representing reality* (Thousand Oaks, CA: Sage 1996), to však rozhodně neplatí;

c) role analytika – pro Laclaua a Mouffeovou je nahodilost reprezentací jedno z hlavních témat, ale vlastní teorii prezentují jako v zásadě objektivní popis reality. V diskurzní psychologii patří reflexivita naopak k tématům, kterým je věnována velká pozornost (viz výklad o jejich experimentech s psaním odborného textu na s. 200). Kritičtí analytici diskurzu chtějí odhalovat nesprávné/chybné reprezentace reality (misrepresentation) a přispět tak k jejich nahrazení lepšími. Např. N. Fairclough předpokládá, že existují neideologické diskurzy, tedy takové, které nepřispívají k udržování a transformaci mocenských vztahů;

d) role diskurzu při konstituování světa – DPs vychází z toho, že jedinci využívají v konkrétní sociální interakci různé diskurzy k dosažení konkrétního cíle. Při analýze se stoupenci tohoto směru obvykle zabývají jen verbálními a paraverbálními prostředky, ale hranici mezi diskurzním a nediskurzním podstatně narušují tím, že zkoumají např. postoje nebo emoce nikoli jako mentální entity, ale jako diskurzní konstrukty.

Podle DT, pojímající diskurz jako jakýkoli způsob utváření významů, je sociální realita konstituována jen diskurzně. Podle CDA diskurz, omezený jen na přirozený jazyk a další znakové systémy, sociální svět jen konstituuje spolu s nediskurzními praktikami. K pojetí CDA autorky dodávají, že rozlišit mezi diskurzními a nediskurzními praktikami a určit povahu jejich vztahů je často obtížné, ne-li nemožné (s. 71). Při konceptualizaci vztahů mezi diskurzními a nediskurzními elementy se diskurzní analytik musí nutně opírat o nějakou sociální teorii. V CDA se v této souvislosti obvykle hovoří např. o „transdisciplinární integraci různých teorií v rámci multiperspektivního výzkumného rámce“ (s. 86), skeptik by však mohl říct, že se CDA při definování předmětu výzkumu stává závislá nejen na tom, že chce analýzou užívání jazyka a dalších znakových systémů přispět k nápravě sociálních nerovností, ale také na dané sociální teorii.

Autorkám je, zdá se, blízka verze CDA představená v práci L. Chouliaraki a N. Fairclougha *Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis* (Edinburgh: Edinburgh University Press 1999): ačkoli nediskurzní dimenze světa jako např. mentální procesy, lidské tělo nebo materiální svět lze principiálně uchopit pomocí analytických nástrojů DA, je lepší některou z teorií, které se danou dimenzí zabývají, „přeložit“ do zvolené diskurzně analytické perspektivy (s. 177). Vedeny záměrem ukázat, jak lze dané přístupy využít pro vytvoření teoretického rámce pro kritický sociální výzkum, věnují se autorky v 5. kapitole mj.: a) vztahu mezi strukturami, praxí a změnou a vztahu mezi diskur-

zem a řádem diskurzu; b) delimitaci diskurzů v konkrétních projektech; c) možnosti integrace různých diskurzních a nediskurzních analytických přístupů do multiperspektivního rámce pro sociální výzkum; d) otázky validity v DA (s. 173). Zastavím se jen u prvních dvou témat:

a) *Vztah mezi strukturami, praxí a změnou a vztah mezi diskurzem a řádem diskurzu*: Hranici mezi strukturami a praxí lze rozostřit na teoretické rovině, ale nikoli při analýze. Podle N. Fairclougha je proto třeba zkoumat komunikační událost a řád diskurzu. Laclau a Mouffeová rozlišují mezi diskurzem jako abstraktnější fixací významů a artikulací jako konkrétní akcí, která vychází z daného diskurzu nebo ho transformuje. U diskurzních psychologů blízkých konverzační analýze pak vede snaha vyhnout se pojetí diskurzu jako reifikované entity k tomu, že se analytik soustředí jen na utváření významů v konkrétní interakci (s. 140–141).

Skutečnost, že v jedné oblasti života společnosti tak či onak koexistují různé diskurzy jako způsoby ustalování/fixace významů, lze podle autorek nejlépe postihnout pomocí Faircloughova pojmu řád diskurzu (viz výše). Zkoumat je přitom třeba nejen vztahy mezi diskurzy, viz např. otázku dominance jednoho diskurzu nad ostatními, ale také vztahy mezi různými řády diskurzů, srov. např. Faircloughovo velké téma – pronikání reklamního diskurzu do nových oblastí společnosti, např. do univerzitního prostředí (pod Habermasovým vlivem mluví Fairclough později o kolonizaci jednoho diskurzu jiným);

b) *Delimitace diskurzů v konkrétních projektech*: V protikladu k analyzovaným přístupům, které prezentují diskurzy jako něco, co lze najít v realitě, považují autorky diskurz za analytický koncept a delimitace diskurzů je podle nich tedy ovlivněna analytickovým záměrem (k různým možnostem vymezení diskurzu srov. s. 145). Za věc analytikovy volby pak označují také vymezení řádu diskurzu a rozlišení mezi diskurzním a nediskurzním. Jednoznačnost, s jakou autorky upírají těmto entitám objektivní existenci, musí, domní-

vám se, působit osvobodivě na každého, kdo má s diskurzem zkušenost jako analytik či jako učitel.

V 6. kapitole se autorky zabývají postavením vědeckého poznání a možnostmi kritického výzkumu v rámci sociálního konstruktivismu. Autorky nejprve probírají různá pojetí kritiky:

a) kritiku ideologie/ideologickou kritiku – toto pojetí bývá kritizováno kvůli závislosti na klasickém marxismu a především kvůli předpokladu, že za ideologií, diskurzem existuje pravda, k níž mají kritici dané ideologie privilegovaný přístup a jež je vyvázána z mocenských vztahů (s. 179–180);

b) modifikovanou kritiku ideologie – toto pojetí vychází z toho, že úkolem kritiky je přispět ke korekci rozdílu mezi realitou a jejími reprezentacemi, ale na rozdíl od klasické ideologické kritiky nepřisuzuje vědě privilegovaný přístup k pravdě (s. 181). L. Chouliarakí a N. Fairclough (Faircloughovy starší práce, zvl. *Language and Power*. London: Longman 1989, jsou mnohem blíže kritice ideologie) sice považují některé reprezentace za více odpovídající realitě než jiné, ale o pravdivosti jednotlivých reprezentací by se mělo rozhodovat, tj. posuzovat jejich obsah a sociální důsledky, v demokratické diskusi (zde je zřejmý vliv Habermasovy teorie komunikačního jednání). Úkolem vědy je přispět do této debaty vědění, které lidé obvykle neprodukují nebo jím nedisponují (s. 181). Kritici tohoto pojetí poukazují na to, že Faircloughovo rozlišování mezi více a méně ideologickými diskurzy stojí na nejasných základech.

Ve výkladu o kritice jako poukazování na nesamozřejmost toho, co je považováno za samozřejmé (s. 186), se Phillipsová a Jørgensenová nejprve vracejí k DT. Problém vidí v tom, že DT dekonstruuje samozřejmé/dané důrazem na to, že každá reprezentace je tak či onak deformovanou verzí reality, ale neříká, které reprezentace považované v dané společnosti za samozřejmé by měly být dekonstruovány především a podle jakých politických kritérií (s. 186–188).

Pokud chce badatel odhalovat nesamozřejmost reprezentací ve společnosti, jíž je sám členem, může vyjít např. z teorie B. Bernsteina. Podle ní jsou vědecké teorie jazykem popisu a aplikace nějaké teorie jsou překladem, převedením empirického materiálu do této teorie (analytical redescription); tato teorie měla vliv na CDA, zvláště na N. Fairclougha a R. Wodakovou.

Většina sociálních vědců samozřejmě/dané spojuje s mocí a buď předpokládá, že samozřejmé je „samozřejmější“ v centru než na periférii dané společnosti, nebo si představuje, že samozřejmé je všudypřítomné, ale existují v něm místa potenciálního disentu, „díry“. Pomocí těchto dvou metafor lze charakterizovat následující dva způsoby denaturalizace samozřejmého:

a) centrum je posuzováno z hlediska periferie – jako příklad uvádějí autorky feminismus (jeho stručnou charakteristiku, se zaměřením na práci D. Smithové, i kritiku viz s. 190–193); výzkum témat vzdálených od centra v čase a/nebo v prostoru – zde se autorky jen zmiňují o Foucaultových historických výzkumech sexuality;

b) kritika se opírá o nezavedené nebo nějak problematické kategorie: významné feministické teoretičce D. Harawayové např. kategorie cyborg či geneticky modifikovaná myš dovolují problematizovat distinkci přírodní – umělé a mnohé další dichotomie západního myšlení a charakterizovat naše identity jako vždy znečištěné, tj. nikdy zcela neodpovídající kategorii, k níž se řadíme sami nebo k níž nás přiřazují ostatní (s. 195).

Na otázku, zda relativismus badateli umožňuje rozlišit mezi dobrými a špatnými reprezentacemi reality, event. mezi tím, co je progresivní a co nikoli, existují diametrálně odlišné odpovědi (s. 196n). Diskurzivní psychologové jako Edwards, Ashmore nebo Potter (nikoli ti kriticky orientovaní jako Parker) soudí, že relativismus jakožto základní naladění vůči světu nevyklučuje ani dodržování standardů vědecké práce, ani soudy o realitě. Na rozdíl od realismu navíc umožňuje vědeckou i politickou diskusi, protože nepova-

žuje některé reprezentace za pravdivé. Fairclough a Chouliaraki sice považují všechny reprezentace za sociálně a historicky podmíněné konstrukty (epistemic relativism), ale odmítají připustit, že jsou všechny stejně dobré (judgemental relativism). Takové pojetí však stojí na předpokladu, pro sociální konstruktivisty stěžejí přijatelné, že badatel má privilegiovaný přístup k realitě nebo že existují vnější kritéria, podle nichž lze kvalitu reprezentací posoudit (s. 197). V praxi se rozdíl mezi DPs a CDA projevuje v tom, že zatímco diskurzivní psychologové projevují zvýšený zájem o problém reflexivity, stoupenci CDA obvykle využívají tradiční vědecké metody a způsoby prezentace jejich výsledků, aniž tyto postupy reflektují (s. 198).

Phillipsová a Jørgensenová chápou kritický sociální výzkum jako v sociálním prostoru situované otevření diskuse (positioned opening for discussion): badatel by měl explicitně popsat vlastní pozici a na základě cílů, které svým výzkumem sleduje, se distancovat od alternativních reprezentací. Současně by však měl výsledky své práce prezentovat jen jako jedny z možných, jako otevřené další diskusi. Autorky se tak blíží výše zmíněné Harawayové a jejímu pojetí výzkumu jako politického mýtu, na rozdíl od ní však kladou větší důraz na vědeckost, tj. užívání standardizovaných postupů, koherentní argumentaci a přehlednou/transparentní prezentaci výsledků výzkumu (s. 205–206).

Teprve z dalšího výkladu vyplývá, že autorky brání specifičnost vědy ani ne tak před radikálním sociálním konstruktivismem, ale před jinými formami vědění, zvláště každodenním věděním. Věda podle nich disponuje specifickými nástroji, které jí umožňují poodstoupit od každodenního rozumní reality a přispět tak do demokratické (rozuměj veřejné) diskuse poukazem na oblasti, které dosud jakožto samozřejmé stály mimo ni. V této diskusi se však střetává s jinými formami vědění nejen o to, které reprezentace dané oblasti reality budou určující, ale i o to, co je a co není (jen) vědecký problém – jako příklad se nabízí klonování.

Závěrem. Autorky podaly výborný přehled tří směrů DA a jejich hlavních témat. Problém jejich koncepcí kritického sociálního výzkumu vidím v tom, že sice konstatují principiální nahodilost vědeckého poznání a jsou si dobře vědomy toho, že si věda musí své místo vyjednat ve veřejné diskusi, ale současně se spokojují s dost neproblematickou charakteristikou vědeckého provozu jako dodržování obecně sdílených standardů. Navrhovanou koncepcí jako celek však problematizuje především to, že se v teoretickém rámci pro **kritický** sociální výzkum našlo místo pro koncept moci.

Jiří Homoláč

Reiner Keller: *Diskursforschung. Eine Einführung für SozialwissenschaftlerInnen*
Wiesbaden, VS Verlag 2004, 127 s.

„V sociálních vědách převládá obecný konsensus, že vztah člověka ke světu je zprostředkován kolektivními symbolickými významovými systémy nebo vědomostními pořádky. Rozdílná paradigmatata se liší teoretickými, metodologickými a empirickými přístupy. V analýzách společenských významů vědění a symbolických pořádků získaly v posledních desetiletích pojmy diskurz, teorie diskurzu a analýza diskurzu enormní význam.“ Těmito slovy začíná útlá publikace Reinera Kellera, a jestliže se během jednoho roku dočkala hned dvou vydání, je zcela na místě se ptát, zda i ona má enormní význam v knižní produkci studií diskurzu, tedy „diskurzu o diskurzu“.

Jakkoliv většina definic charakterizuje studia diskurzu (discourse studies) coby multidisciplinární pole s různými zdroji teorií diskurzu a stejně tak četnými metodami analýz diskurzu, můžeme vysledovat zhruba dva základní proudy, byť s poukazem na lingvistický obrat v sociálních vědách dochází k jejich míšení a překrývání. Např. v rozdělení Alastaira Pennycooka je první koncepce charakterizována chápáním diskurzu jako in-

stance jazyka, soustředěním na vztah mezi formou a funkcí a zejména na to, jak jsou konstruovány významy mezi větami a nad úrovní vět. V druhé koncepci je směr opačný – užití jazyka je zde instancí diskurzu. Němečtí autoři, včetně Kellera, kteří vycházejí spíše z druhé koncepce, se k ní často hlásí pojmenováním svého oboru coby foucaultovské analýzy diskurzu. Související slova Stuarta Halla o Foucaultovi, zabývajícím se nikoliv jazykem a produkcí významů, nýbrž mnohem širšími koncepty diskurzu, systémů reprezentace a produkce vědění, zřetelně poukazují i na druhý pramen Kellerova pojetí teorie diskurzu. Právě u interpretativně-hermeneutické sociologie vědění (Peter L. Berger/Thomas Luckmann – Barney G. Glaser/Anselm L. Strauss) začíná Kellerova cesta od metodicky strohého Foucaulta k propracované sadě nástrojů kvalitativních analýz (recenzovaná publikace vychází v řadě *Qualitative Sozialforschung*) a z foucaultovské analýzy diskurzu se u Kellera postupně stává Wissenssoziologie Diskursanalyse.

Ještě než stejnojmenná podkapitola uzavře „teoretičtější“ část publikace zhruba v její polovině, je čtenář svižně seznámen s Kellerovou konceptualizací historie pojmu diskurz a různými přístupy k jeho analýzám. Z lingvistické tradice vycházející analytické přístupy Keller shrnuje v podkapitolách 2.2 „discourse analysis“ a 2.3 „(Korpus) Linguistisch-historische Diskursanalysen“, aby možná záměrně dal vyniknout kontrastnímu rozdílu, s jakým k analyzování diskurzu přistupují analytici soustředění do podkapitoly 2.3 „Critical Discourse Analysis/Kritische Diskursanalyse“. Již titulky naznačuje, že v této syntetizující podkapitole si Keller všimá i rozdílu mezi „hlavním proudem CDA“ (Norman Fairclough, Teun van Dijk, Ruth Wodak(ová)) a německými kritickými analytiky Jürgenem Linkem a Siegfriedem Jägerem (a dalšími spolupracovníky z duisburského Institutu pro jazykový a sociální výzkum). Na podkapitole, v níž se poprvé objevily i boxy s přehledy konkrétních analytických postupů, navazuje opět teoretizující 2.5 „Kulturalische